

FUND OG FORSKNING

I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS

SAMLINGER

Bind 45

2006

With summaries

KØBENHAVN 2006

UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på papiromslaget se s. 135.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik III's bibliotek

Om titelvignetten se s. 129.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Grethe Jacobsen, Ingrid Fischer Jonge,
Erland Kolding Nielsen, Niels Krabbe,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Papir: Munken pure 120 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob K. Meile
Tryk og indbinding: Richard Larsen Grafisk A/S

ISSN 0060-9896
ISBN 87-7023-713-1

JOHANN DAMGAARDS *ALITHIA* (1597)
GENREHISTORIE, TEKSTHISTORIE OG IDEHISTORIE:
OMKRING ET DANSK FYRSTESPEJL TIL CHRISTIAN 4.

AF

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN

Dansk politisk idéhistorie er, når det gælder tidlig moderne tid, nærmest ikke eksisterende som sammenhængende forsknings-tradition.¹ Det står i mærkbar kontrast til situationen i flere af vore nabolande. I Sverige er politisk idéhistorie en anerkendt del af den spillevende tradition for lærdomshistorie, om end den i de senere år ikke har tiltrukket så stor opmærksomhed.² Inden for det angelsaksiske sprogområde er "history of political thought" en veletableret akademisk disciplin med en lang tradition. Den har i de seneste årtier gennemgået en virksom foryngelseskur, hvis resultat man bl.a. kan studere i tidsskriftet *History of Political Thought* (grundlagt 1980), standard-opslagsværker hos Cambridge University Press etc.³ Når vi i Danmark i den grad halter bagefter på dette felt, har det flere årsager. En vigtig grund er nok den måde, hvorpå litteraturfolk, historikere, teologer og retshistorikere gensidigt har defineret deres fagområder siden slutningen af 1800-tallet. Det har ikke kun resulteret i solide forskningstraditioner, men også i blinde vinkler og fagligt ingenmandsland, som ingen føler sig ansvarlig for. En anden og måske ikke mindre vigtig grund er manglen på relevante og let tilgængelige tekster, ikke

¹ Denne artikel repræsenterer en udvidet og med fodnoter forsynet udgave af mit enslydende foredrag på Det Kongelige Biblioteks Bogseminar den 29. oktober 2004.

Enhver beskæftigelse med emnet vil hurtigt støde ind i den forældede klassiker Knud Fabricius: *Kongeloven. Dens Tilblivelse og Plads i Samtidens natur- og arveretlige Udvikling. En historisk Undersøgelse*, 1920 (genoptryk 1971) eller dens essayistiske derivat Svend Erik Stybe: *Fra folkevækkelse til enevælde af Guds nåde. Den danske reformations idéhistorie*, 1975. Derudover er emnet kun behandlet i isolerede enkeltstudier eller som underordnet led i andre politisk-, litteratur- eller personallistoriske sammenhænge.

² Sten Lindroth: *Svensk lärdomshistoria*, 1-3, Stockholm 1975-78.

³ J.H. Burns (red.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350-c.1450*, Cambridge 1988, J.H. Burns & Mark Goldie (red.): *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700*, Cambridge 1991.

mindst af klassikerformat. Hvis man ser bort fra *Kongeloven* (1665), er det småt med kandidater til en kanon, og hvad der ellers måtte findes af relevant materiale før Holberg, er for størstedelens vedkommende kun tilgængeligt på Det kongelige Biblioteks læsesale.

Den tekst, der her skal gøres til genstand for præsentation og foreløbig analyse, Johann Damgaards fyrstespejl *Alithia* fra 1597, er ikke tænkt som kandidat til en ny kanon af danske politiske klassikere.⁴ Der er tale om en tekst "i andet geled", men – som det forhåbentlig vil fremgå – ikke af den grund uinteressant. Den skal i det følgende belyses ud fra genrehistoriske, teksthistoriske og idéhistoriske synsvinkler.

Fyrstespejlet som genre

Hvad er et fyrstespejl? Genredefinitioner er noget farligt noget, og det skal med det samme slås fast, at genren fyrstespejl er en moderne konstruktion.⁵ Mange fyrstespejle hedder alt muligt andet end noget med spejl, *Alithia* f.eks., og der er tekster, der kalder sig fyrstespejl, men slet ikke er det i vores forstand.⁶ For det andet: Selv som moderne konstruktion lader genren fyrstespejl sig kun vanskeligt afgrænse over for beslægtede genrer som statsteoretiske, panegyriske, moralfilosofiske, historiske eller opbyggelige skrifter. Med disse forbehold in mente arbejdes der her ud fra følgende definition, som ikke bevæger sig alt for langt fra dagligsproget og på den anden side er nogenlunde operationel. *Et fyrstespejl et skrift, som i moraliserende, panegyrisk eller biografisk form opstiller et fyrsteideal, der omfatter både fyrstens personlige egenskaber og det fyrstelige embede. Belæringen er rettet til fyrsten, men har samtidig bud til resten af øvrigheden og offentligheden i almindelighed.*

⁴ Johann Damgaard: *Alithia. Et dansk fyrstespejl til Christian IV*, udgivet med indledning og noter af Sebastian Olden-Jørgensen (UJDS-studier 14), 2003.

⁵ Den seneste diskussion af genrebegrebet med fyldige litteraturhenvisninger er Hans Hubert Anton: "Petarca und die Tradition der Herrscher- und Fürstenspiegel", Angela Giebmeier & Helga Schnabel-Schüle (red.): "*Das Wichtigste ist der Mensch*". *Festschrift für Klaus Gerteis zum 60. Geburtstag*, (Trierer Historische Forschungen 41), Mainz 2000, s. 229-251.

⁶ Petrus Belluga: *Speculum principum*, Bruxelles 1655 (handler om senmiddelalderlig spansk ret); Holger Rosenkrantz: *Fürsten Spiegel, das ist: Schrifften vnd Sendschreiben des Durchl. etc. Herrn Albrecht des Fünfften, Marggraffen zu Brandenburg etc., in welchen er in seinem lautredenden Glauben zu ersehen*, Aarhus, 1636 (en opbyggelsesbog).

Skønt fyrstespejlene kan karakteriseres som brugslitteratur, skal den direkte relation til fyrsten ikke understreges for hårdt. Ofte er fyrstespejle trykt eller har cirkuleret i forskellige afskrifter og varianter, så at det allerede ud fra denne konstatering står klart, at hverken ophavsmænd eller brugere af fyrstespejle har set tilknytningen til fyrstens person som et snævert afsender/modtager-forhold.

Genrehistorisk kan man lade fyrstespejls-genren begynde snart sagt når som helst. Allerede i hellenistisk tid finder vi tekster, der lever op til de nævnte definitioner, f.eks. Isokrates' tale *Til Nikokles* og Xenofons *Kyropædia*, der i dag gerne betegnes som en biografisk roman.⁷ Fra det romerske principats epoke kan man nævne tekster som Plinius' *Panegyrik til Trajan* og Senecas lille afhandling *Om mildheden*. Disse tekster, der alle mere eller mindre udpræget står i den stoiske tradition, tegner et billede af den ideelle hersker, der pligtbevidst og utrætteligt arbejder for almenvellet i sikker forvisning om, at han på den måde ikke alene selv vil blive lykkelig, men samtidig skabe politisk stabilitet. I udkanten af teksterne svæver det hæslige modbillede til den dydige konge. Det er tyrannen, der misbruger sin magt til at skaffe sig et liv i luksus, last, lediggang og - hævdes det, ikke altid lige overbevisende – personlig ulykke og politisk kaos.

De kristne forfattere overtog dualismen mellem den retfærdige konge og den uretfærdige tyrann, men satte den ind i en ny religiøs forståelsesramme og fremhævede fromhed og retfærdighed som de primære herskerdyder. Berømt er Augustins bonmot: "For uden retfærdighed, hvad er rigerne da andet end store røverbander?"⁸ Det siger næsten sig selv, at Isidor af Sevilla også har udtalt sig i den retning⁹, men en af de mest indflydelsesrige tekster af denne type politisk teologi er det niende kapitel i et lille skrift fra 600-tallets Irland med den suggestive titel: *De duodecim abusivis saeculi*, som måske bedst og

⁷ *Der neue Pauly*, 4, Stuttgart 1998, sp. 693-695; J. Manuel Schulte: *Speculum regis. Studien zur Fürstenspiegel-Literatur in der griechisch-römischen Antike*, (Antike Kultur und Geschichte 3), Münster 2001. *Kyropædien* er i de seneste år blevet genstand for fornyet interesse, se Bodil Due: *The Cyropaedia. Xenophon's Aims and Methods*, 1989; Christopher Nadon: *Xenophon's Prince. Republic and Empire in the Cyropaedia*, Berkeley 2001.

⁸ "remota itaque justitia, quid sunt regna, nisi magna latrocinia?", Aurelius Augustinus: *De civitate Dei*, 4. bog, 4. kapitel (*Patrologia Latina*, bd. 41, sp. 115); *Om Guds Stad*, ovs. af Bent Dalsgaard Larsen, 2002, s. 251.

⁹ Isidor af Sevilla: *Etymologiae*, 9. bog, 3. kapitel, afsnit 4-5 (*Patrologia Latina*, 82, sp. 342).

mest mundret oversættes som "Om tolv af verdens perversioner".¹⁰ Kapitlet bærer overskriften *Rex iniquus* (En uretfærdig konge) og tegner et billede af kongen som retfærdighedens vogter. Han skal ikke misbruge sin magt, men tværtimod dømme uden persons anseelse, forsvare samfundets svage, straffe tyve, horkarle og andre forbrydere, forsvare kirken, ikke se gennem fingre med blodhævn, give almisse, indsætte gode dommere, vælge vise og besindige rådgivere, holde sig fra overtro, forsvare fædrelandet, sætte sin lid til Gud, ikke blive hovmodig, men tværtimod forblive tålmodig og rettroende, styre sine børn, bede og være mådeholdende med mad og drikke. Gør han dette, vil rigets timelige velstand være sikret, og kongen kan være sikker på sin evige frelse. Svigter han derimod disse idealer, vil det nedkalde ufred, misvækst, sygdom og uvejr over land og folk. Slutreplikken i den korte, men indholdsmættede skitse af en kristen konge lyder:

For kongen skal vide, at lige som han er placeret øverst på menneskenes trone, således vil han også indtage førstepladsen i helvede, hvis han ikke har øvet retfærdighed. Alle de syndere, som han i denne verden har stået i spidsen for, vil han i helvedet have imod sig.¹¹

Teksten afspejler kirkens forsøg på indskrive den verdslige øvrighed i et kristent frelseshistorisk perspektiv og i samme anledning opdrage på de krigeriske bøller, der blev romerrigets lokale arvtagere.

Middelalderens fyrstespejle udgør et stort emne i deres egen ret.¹² Her skal blot fastholdes to ting: For det første at fyrstespejlene som refleksioner over magt og ret med udgangspunkt i fyrstens person står i tæt sammenhæng med den politiske historie. Det er ingen tilfældighed, at middelalderens to markante klynger af fyrstespejle knytter sig til karolingerne i den tidlige middelalder og til det stærke franske

¹⁰ Værket er fejlagtigt tilskrevet både Cyprian og Augustin og er derfor nemmest tilgængeligt i *Patrologia Latina*, bd. 4, sp. 947-960 og bd. 40, sp. 1079-88. Jf. også *Lexikon des Mittelalters*, bd. 3, München 1986, sp. 631; Hans Hubert Anton: "Pseudo-Cyprian De duodecim abusivis saeculi und sein Einfluß auf den Kontinent, insbesondere auf die karolingischen Fürstenspiegel", Heinz Löwe (red.): *Die Iren und Europa im früheren Mittelalter*, 2, Stuttgart 1982, s. 568-617.

¹¹ "Attamen sciat rex quod, sicut in throno hominum primus constitutus est, sic et in poënis, si justitiam non fecerit, primatum habiturus est. Omnes namque quoscunque peccatores sub se in præsentia habuit, supra se modo implacabili in illa poëna futura habebit." (*Patrologia Latina*, 4, sp. 957).

¹² Wilhelm Berges: *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, (Schriften des Reichsinstituts für ältere deutsche Geschichtskunde 2), Leipzig 1938; *Lexikon des Mittelalters*, 4, München 1987-89, sp. 1040-58.

kongedømme under kapetingerne i højmiddelalderen.¹³ For det andet at fyrstespejlene er en del af middelalderens intellektuelle mainstream og derfor også blev påvirket af højmiddelalderens forstærkede reception af antikkens videnskab i form af de aristoteliske og pseudoaristoteliske skrifter. De indgik på linje med den bibelske tradition og den antikke moralfilosofi i tidens intellektuelle værktøj.¹⁴

Renæssancen og reformationen genopdagede derfor hverken antikkens politiske visdom eller øvrigheden som guddommeligt indstiftet embede, men stimulerede hver på deres måde på ny fyrstespejls-genren og dannede baggrunden for genrens kulmination i det 16. og 17. århundrede.¹⁵ Renæssancens optimistiske menneskesyn og pædagogiske selvtillid i kombination med mange humanisters selvforståelse som samfundsnyttige lærde gjorde fyrstespejlet til en oplagt genre for moralfilosofisk, pædagogisk og politisk belæring. Reformatorernes mere pessimistiske menneskesyn, religiøse alvor og folkeopdragende ambitioner udgjorde i forbindelse med det religiøse spørgsmåls afhængighed af den lokale fyrstes konfessionelle sindelag en ganske anden, men ikke mindre stærk tilskyndelse til at forfatte fyrstespejle. Dermed er de to hovedtendenser inden for genren også angivet: Det dyds- og dennesidigt orienterede humanistiske fyrstespejl og det bibelsk og religiøst orienterede reformatoriske fyrstespejl. Det skal ikke forstås sådan, at humanisterne var livsglade hedninger, og at reformatorerne lyste antikken og alt dens væsen i band. Nogle gjorde, implicit eller eksplicit, men langt fra alle, og de to tendenser blev kombineret på mange måder. Der er tale om idealtyper, der hjælper os til at orientere os i et intellektuelt landskab.

¹³ Hans Hubert Anton: *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*, (Bonner historische Forschungen 32), Bonn 1968; Jacques Krynen: *L'empire du roi. Idées et croyances politiques en France XIIIe-XVe siècle*, Paris 1993.

¹⁴ Dette er meget tydeligt i et af middelalderens mest udbredte fyrstespejle, Egidio Colonna (Aegidius Romanus): *De regimine principum libri III*, Rom 1607 (faksimile Aalen 1967). Jf. også Charles F. Briggs: *Giles of Rome's De regimine principum, reading and writing politics at court and university, c. 1275-c. 1525*, (Cambridge Studies in Paleography and Codicology 5), Cambridge 1999.

¹⁵ Bruno Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München 1981; Hans-Otto Mühleisen & Theo Stammen (red.): *Politische Tugendlehre und Regierungskunst. Studien zum Fürstenspiegel der Frühen Neuzeit*, (Studia Augustana 2), Tübingen 1990; Rainer A. Müller: "Die deutschen Fürstenspiegel des 17. Jahrhunderts. Regierungslehren und politische Pädagogik", *Historische Zeitschrift*, 240 (1985), s. 571-597; Angela De Benedictis & Annamaria Pisapia (red.): *Specula principum*, (Ius commune. Sonderheft 117), Frankfurt am Main 1999.

I dansk sammenhæng er begge strømninger repræsenteret nærmest i renkultur. Det humanistiske fyrstespejl ved Erasmus af Rotterdams *Institutio principis christiani*, som karmeliterprovincialen Paulus Helie først oversatte for Christian 2. i 1522 og siden lod trykke i 1534 under titlen *Een Christen Furstis wnderwiisning oc lære*.¹⁶ Det reformatoriske fyrstespejl ved hofpræst Niels Nielsen Coldings *De Besynderligste Historier/ Sententzer oc Exempler/ som findis i den Hellige Scrifft/ om Øffrighedz Kald/ Regiment oc Bestilling* fra 1567 (tysk oversættelse 1572), der består af en lang serie kommenterede skriftsteder, suppleret med enkelte Luther-citater.

Johann Damgaard: Alithia (1597)

Men nu til tekstens selv og dens historie. Johann Damgaards *Alithia* fra 1597 lever på alle måder op til den førnævnte genredefinition. Selve begrebet spejl dukker ganske vist ikke op i titlen, men dog i et introducerende digt umiddelbart efter, hvor teksten præsenteres som:

Et Konge spejel, dog icke stôrt/
Hvor aff kand læris met en fôrt/
Kongelig Regiment at føre:¹⁷

Skriftet er dediceret til Christian 4., og hvis en notits af forfatteren i to andre, egenhændige afskrifter af *Alithia* står til troende, så syntes den 20-årige Christian 4. så godt om det, at han i september 1597 inviterede Damgaard på et to-tre uger langt ophold på Frederiksborg, hvor de sammen gennemgik skriftet afsnit for afsnit. Om Damgaard selv ved vi kun, hvad han selv meddeler i *Alithia*: Han var magister, og han var jyde. En analyse af hans sprog bekræfter, at han var vestdansk, og stil og indhold gør det nærliggende at antage en gejstlig uddannet person.

¹⁶ P. Severinsen, Marius Kristensen & Niels-Knud Andersen (udg.): *Skrifter af Paulus Helie*, 1-7, 1932-48; 1, s. 3-159 (+ kommentar i bd. 7); 5, s. 93-256 (+ kommentar i bd. 7). Seneste bidrag til forskningen: Kaare Rübner Jørgensen: Paulus Helie og Peder Månsson. To 1500-tals oversættere af Erasmus' 'Institutio principis Christiani', *Arkiv för nordisk filologi*, 115, 2000, s. 203-232. Om Helie se i øvrigt DSL's udgave med biografi og litteratur på nettet i Arkiv for Dansk Litteratur: www.adl.dk.

¹⁷ Damgaard 2003, s. 45.

Genremæssigt er der tale om et særdeles sammensat skrift. Efter et lille forord følger to brevpasticher i bedste kancellistil. Den første er et brev fra djævelen til lasterne.¹⁸ Situationen er kritisk, skriver djævelen, for i Danmark er Christian 4. blevet valgt, hyldet og kronet til konge, og hvis han går i sin faders, Frederik 2.s, fodspor, “tha bliffver det oß thil stor skade och affbreck; fordisaa wii mister da mangenn feed steg aff woris Kiøckenn”. Der må altså gøres noget, og djævelen beordrer derfor lasten *Incredulitas*, *Vantro*, til sporenstregs at gøre alt for at “affwende hannem fraa dend Ewangelishe troo och bekien-delse, och føre hannem ind wdi wort lystige *Laberant Mundus* [: verdens labyrint], hvor i Pavenn er wor troo och flittige tillsiuns mannd och tienere.” Til støtte i dette foretagende får *Incredulitas* hjælp fra en hel serie laster så som: afguderi, tvivl, overtro, ulydighed, vellyst, men også en “Doctor Haleluja, haa, haa”, der skal “curer hannem mett Gierighedenns Recept”, “Cardinal Asmodeus, Ecteskabs dieffvel”, “Frater Hypocrisis, Glisneri [: hykleri]” og flere andre.¹⁹

Denne udfordring kan Himlen selvfølgelig ikke sidde overhørig, og der følger et tilsvarende brev fra Kristus til dydernes dronning *Fides*, *Tro*, og hendes ædle kammerjomfruer, med besked om, at de “ere stetze och alltiid hoß hannem, och hannem att beskøtte, wocte och beware, fraa dend gantske helffvedis jagt”.²⁰

Efter disse to breve med deres taktiske anvisninger for den forestående strid følger et længere digt, der i viseform repeterer det samme stof, dvs. dydernes og lasternes kamp om Christian 4.s sjæl. Derpå følger andre digte af moraliserende og panegyrisk indhold, hvorefter værket afsluttes med to længere kapitler om alle fyrstespejles kerne-stof: den gode konge og tyrannen. Anslaget er negativt:

Naar som en ung Printz oc Første haffver annammit Krone och her-redømme, da kand hand icke mett rette saa troo, tencke eller och mene: Nu er ieg en Koning, derfor wil ieg nu leffve wnder Rosen [: i fortrolighed], i denne werdens wellyst och glæde, och ieg wil gjøre och lade hvad som mig lyster; thi ingen tør nu sige mig nogit emod.²¹

¹⁸ I Damgaard 2003, s. 28 henvises til nogle forlæg for brevpastichen som genre. Det bør suppleres med det i senmiddelalderen og reformationstiden vidt udbredte *Epistola Luciferi*, jf. *Lexikon des Mittelalters*, 8, München 1997, sp. 592-593.

¹⁹ Damgaard 2003, s. 48-52, citat s. 49, 51.

²⁰ Damgaard 2003, s. 53-59, citat s. 53.

²¹ Damgaard 2003, s. 75.

Nej, tværtimod skal han forstå, at en konge er som “enn Fader for mange børnn”, som “enn wiiser [: bidronning] for en stoor Biisverm”, ja som “et Hoffvit for ett stoort Legome”. Hans ansvar er at være “sin menighedtz liuss. att ledsage dennem thil gudfryctighed, dyd och fromhedt; thi Kongen er menighedens *Exempel* och spejel.” Men det er ikke nok at være forbillede:

Derfor kaldis hand en Gud paa Jordenn; thi hand staar i Gudtz sted, thill at straffe det som straff er werd, och forsvare det som Gud hafver kjært: Thi nest Gud, da staar land och Riigers lycksalighed i Kongens hierte.²²

Omvendt med en tyran:

Menn Tyrann, er enn plavger, en forderffver, enn ødeleger enn wdsuvere &c. Derfor kommer Konnge naffnn, och Tyranne naffnn icke meere offver eens, end som *CHRISTI* naffnn, och *BELIALS* naffnn giøre. Thi lige som enn god Koning er *CHRISTI* elskelige broder och *instrument*; Saa er enn Tyrann *Belials frater* [: bror].²³

Den gode konge beskytter enker, faderløse og fattige. Tyrannen skælder og smælder derimod blot, når samfundets svage besværer ham med bønner om hjælp. En tyran drager omkring i riget omgivet af en sværm af bevæbnede mænd, og hans undersætter frygter ham, mens den retfærdige konge trygt kan færdes overalt og mødes med kærlighed. Når tyrannen ankommer, skjuler undersætterne deres hustruer, piger, børn og formue, men når den gode konge kommer, da bliver han modtaget af smukt prydede kvinder og børn, og undersætterne stiller frivilligt deres resurser til rådighed, for de ved, at fyrsten ikke beder om mere end det absolut nødvendige. Og sidst, men ikke mindst:

Hand [: tyrannen] tencker icke paa dødens, eller och et andet Liiff, hannd acter sig hær at bliffve ewindelig. Menn naarsom hannd tencker der mindst paa, saa kommer dog streckebeenn [: døden] och slaar hannem paa hoffvedet, at Legeme och siell maa da endeligenn skil lies at; och saa kommer all hanns praal, pract och Kongelige Regiment till enn arm begraffvelse, och da skal smaa orme och Madicher,

²² Damgaard 2003, s. 76.

²³ Damgaard 2003, s. 89.

forarbeide enn stoor wmettelige Tyranns legeme thill Jord och Aske; Menn paa Dommedag wil der bliffve ett andet marcket aff, som er, at dend samme Jord och Aske, som hanns legeme er bleffven thill, skal da bliffue thill dett samme legeme igienn, som det thilforne werrit haffver; Och lige som Satann her i werdenn haffver brugt hannem til sit *instrument* och Redskab, saa wild hannd da antworde Legemit sin siæl igienn, och bruge hannem i helffvede thill sin spillefogell [: legetøj], att pine och plage ewindelige.²⁴

Den gode konge til gengæld:

hannd tenncker paa døden och it anddett liiff; Derfor fører hannd sitt Konngelige Regimennte saa, att naar som hannd skall forlade dette forngengelige Konge riige, att hand da kannd indtagis i dett himmelske Konnges riige, och annamme aff ærenns Konng, enn wforgengelige fuldkommenn Krone, som skal bliffve waractig och bestandig ewindelige.²⁵

Damgaards Alithia og traditionen

Hvordan forholder Damgaards *Alithia* sig til traditionen? Dette spørgsmål kan besvares på flere niveauer. For det første kan man placere *Alithia* i forhold til de før nævnte humanistiske og reformatoriske genretyper. Som det nok allerede er fremgået af gennemgangen og citaterne ovenfor, så har humanismen sat sit præg på formen. Tankegangen er ikke stringent-argumenterende, men snarere retorisk-insisterende. De samme pointer varieres og gentages med forskellige billeder og eksempler. Sproget er friskt, billeddannende og præget af faste og ordsprogsagtige vendinger. Skønt der mange gange anvendes bibelske metaforer eller talemåder, er der kun ganske få egentlige bibelcitater. Trods sin genremæssige antologi-karakter er teksten med andre ord stilistisk helstøbt og flydende. Indholdsmæssigt er forholdet mellem det humanistiske og reformatoriske nærmest omvendt. Dualismen mellem Gud og djæveln, den gode fyrste som Guds billede og instrument og tyrannen som djævelens ditto, danner ikke kun rammen for førstedelens brevpasticher, men udgør det ideologiske grundlag, som alle de andre billeder og forestillinger underordnes. Evighedsperspektivet dominerer.

²⁴ Damgaard 2003, s. 92.

²⁵ Damgaard 2003, s. 89-104, citat s. 89, 92-93.

For det andet kan man spørge konkret og teksthistorisk, dvs. ikke så meget til *Alithias* åndelige slægtskab, men til tekstens konkrete forlæg. Her får man sig måske en overraskelse, for under tekstens glatte overflade skjuler sig en forhistorie, der siger ganske meget om den tids tekstforståelse og -produktion. Det viser sig nemlig, at Damgaards ord på titelbladet "Thill sammen schreffven vid Gudtz naad" skal tages helt bogstaveligt. I Det Kongelige Biblioteks håndskriftsamling ligger to andre fyrstespejle til Christian 4., dateret henholdsvis 1590 og 1592, begge af en i øvrigt ukendt herre ved navn Jens Skafbo.²⁶ 1590-fyrstespejlet foreligger endda i Skafbos egenhændige dedikationseksemplar til Christian 4., altså en fuldstændig pendant til Damgaards *Alithia*. Med ganske få undtagelser danner Skafbos to fyrstespejle det direkte forlæg for Damgaards *Alithia*. Til al overflod bygger Skafbo delvis direkte og Damgaard dermed indirekte på Helies danske bearbejdelse af Erasmus af Rotterdams paradigmatiske fyrstespejl *Institutio principis christiani*.

Dette fyrstespejl udgav Helie som nævnt i 1534 under interregnet efter Frederik 1.s død som en slags vælgervejledning til Danmarks rige. I stedet fulgte Grevefejden, og det blev våbnene, der afgjorde valget. En menneskealder senere tog Skafbo imidlertid Helies oversættelse af Erasmus og bearbejdede den. Det gjorde han ved at tage den afsnit for afsnit, forkorte lidt (særlig Erasmus' levende eksempler), modernisere sproget og i øvrigt indskyde rigelige mængder religiøs alvor af reneste lutherske aftapning.

Således begynder serien af Erasmus-citater efter et par indledende bemærkninger med følgende lignelse hentet direkte fra Helies oversættelse:

2. vdj seglats Befalis icke den styret, som vdj slecth, Rigdom eller skiønhed offuergaar andre, Men den som vdj konst offuergaar andere at være en styremand: Saa skal oc Land oc Riger offuer alt den antuordis oc Befalis som vdj kongelige dyder offuergaar andere, som er vdj gudfryctighed, viisdom, Retuished, kierlighed, sactmodighed, forsiun-

²⁶ Jens Skafbo: *Løksalighed oc fred: En wng prints oc vduolde kongis vnderuisening, oc Lærdom, christeligen at Regierre Lande, oc Riger: Guds Børns glædelige opstandelse, oc Det Euige Liffs Bescriffuelse, formedelst Guds Naade*, 1590, GKS 386 2°; Jens Skafbo: *Alithia. Det er; Den Rette Sandheds, oc veße Regil, huor effter mand kand ueede at Rette sig, saa frompt, som mand vil vndgaa Bode denne tiemelige oc Euige Straffe, formedelst Guds Naade componeret, oc tilsammenscreffne Aff Jens Schaffbo, Anno 1592, Thott 873 4°.*

lighed, oc flittighed til menighedens gaffn: thi paa hannem Nest gud Liger den gantske Menigheds velferdt:²⁷

Skafbos næste excerpt fra Helies Erasmus-oversættelse bærer nr. 4 og er taget kun en side længere henne i forlægget. Det handler i bedste humanistiske stil om, hvordan “den printses hiertte oc Bryst, som er fød en herre, oc furste, som er vdj Begyndelsen tompth oc wforsøgth, skal opfyldes med gode Meninger straxtsom hand kommer aff voggen” etc.²⁸ Mellem de to korte excerpter indskyder Skafbø så følgende længere opsang, der nærmest har karakter af en luthersk troslære (med anti-kalvinistisk brod) en miniature:²⁹

3. Der for skal en vng prints, oc vduold koning, først drecke aff den Brynnd, som er Verbum dei, det er guds ordt, huor vdaff at det kongelige hiertte, oc Bryst kand opfyldis i gode, oc merckelige mininger om christo Jesu, oc om Jesu christi sand Lærdom, oc di høyuerdige sacramenter, vel tilhobe temperert, oc tilsammenfyet, som en christen herre, oc koning aff vngdommen bør at viede, oc Jnddrecke;

Først skal hand vdaff guds ord Lære, tro, oc viede, at Jesus christus aff Euighed, er gud faders Enbaarne søn, oc vdj tidens fuldkommenhed er Bleffne et Menniske, thi den guddommelige Natur, oc Menniskelige Natur, er tilsammenfyet i en personlige verelse, til at forløbe det fortaffte Menniskelige kiøn, thi Jngen kand Bliffue salige vden j hannem alenne:

Der Nest skal hand tro, oc viede at christus er en vdødelige, oc vofueruindelige herre, oc koninge, huis kong Rige der haffuer Jngen begyndelse eller ende; Men deße verdens konger er dødelige, oc deres Regeminthe haffuer Begyndelse oc ende, oc di skal huer vdj sin deel gjøre den himmelske herre, oc koninge Regenskab:

Desligeste skal hand oc fuldkommelige tro, oc veide, at hand formedelst den hellige dob er Jndplantedt j den christen Mennighed, oc

²⁷ GKS 386 2°, f. 33 v.-34 r. Hos Helie lyder teksten: “Wdi seglatz befalis icke styrett, then som ij slegt, riigdom, eller skønhed offuergaar andre, men then som ij konst att styre andre offuerrwinder, Saa scall land oc riige then offuer alt befalis som i kongelige gaffuer andre offuergaar, som er wiisdom, retwiished, sagtmodighed, forsyn oc fliitt til menighedtz gaffn”; Severinsen, Kristensen & Andersen 1932-48, 5, s. 103.

²⁸ GKS 386 2°, f. 36 r., jf. Severinsen, Kristensen & Andersen 1932-48, 5, s. 103: “Oc ther fore scall hans bryst som saa er fød een Furste, oc er tompth oc wforsøgt, opfyldis mett gode meninger strax hand kommer aff voggen”.

²⁹ GKS 386 2°, f. 34 r.-36 r.

haffuer vdi sin vngdom der suoren den himmelske herre, oc koning holdskab Troskab, oc Mandskab, at hand her j verden skal krie manddelige vnder Jesu christi kaars fanne, paa det, at hand paa dommedag kand faa oc Bekomme den vforngelige Løn, som er Euige glæde, fryd, ære oc herlighed foruden ende:

Thi hand formedelst di tuende sacramenter, som er dobens, oc altarens, er vdi en Euige forbunth, oc campacth med gud, oc den Menighed, offuer huilcken hand er en herre, oc koninge: Derfor skal hand være vdi den Rette Meninge om de høyuerdige Altarens sacramenth, at hand vden al tuilactighed, skal fuldkommelige tro, oc veide, at Jesu christi sand Legem, oc blod, effter christi Egen ord er til stede i det Brød, oc vin, som formedelst ordens tiennere vddeles: Der for skal hand offuerveie, oc Betincke, at saa thiet, oc offte, som hand æder oc drecker Jesu christi Lægom, oc blod, at hand da stafester den eidt, forbunth, oc compacth som hand haffuer giordt med gud, oc j di kongelige dyder som hand haffuer Loffuede oc tilsagde den Menighed, som hannem er befalede:

Huilcket Menniske er till saa skarpsindigt, viist, oc forstandigt, der kand see den dyd, oc krafft, som er skyldt oc forborgen i en ortte som voxer op aff Jorden: Dog tages hun op aff en Doctere eller Lægie, paa den gode forhaabening som hand haffuer til at flie et siugt Menniske seth Legomlige førhed, aff samme orttis forborgenne dyd, oc krafft; kand saadanne dyd, oc krafft være skyldt oc forborgenne j ortterne som voxer op aff Jorden; Huor meget mere er Jesu christi sand Legoms oc Blods krafft, mact, oc dyd³⁰ skyld, oc forborgen i det brød, oc vin, som ordens tiennere vddelere; thi Naarsom guds ord effter christi befalinge kommer til Brød, oc vin, da Jndplantes oc tempere ris vdi samme Brød, oc vin, Jesu christi sand Legom, oc blod: at der som wj det annammer i troen, tolmodighed oc haabedt, da Bliffuer wj helbred, karsk, oc sunde, aff vores aandelige siugdum, som er voris synders mangfoldighed, oc wj der vdi kommer j en Euige Brøderskab med christo, saa at wj er hans, oc hand er vores, det er, hand er her j verden hos oß med sin aand, oc Naade, til at beskøtte oc beuaare fra det oß skaade kand, oc wj paa dommedag skal komme til hannem, j hans himmelske konge Rige, oc der Bliffue hos hannem Euindelige.

Efter godt 200 små og store afsnit af Erasmus-oversættelse afvekslende med andet, mest snævert religiøst stof, afsluttes denne del af værket

³⁰ Et kors i teksten henviser til følgende indskud i marginen: “det er Jesu christi sand Legeme oc Blod udj Brød, oc vin, effter christi Egen ord;”

med en bøn for “den Hæderlig oc høylærd Mand, som aff salig kongelig Maiestet, oc Rigens Raad, er Betrod till at optucte vores vnge prints oc vduold koning”.³¹ Noget tyder altså på, at Erasmus-bearbejdelsen, der også indledes med nogle ord om den menneskelige naturs ondskab og behovet for en “tuctmester” oprindeligt ikke er skrevet til Christian 4., men til hans lærer Hans Mikkelsen.³²

Den luthersk opblandede Erasmus-bearbejdelse udgør imidlertid kun midterstykket af Skafbos fyrstespejl. Det flankeres af to andre længere tekststykker, der også bærer præg af at være opstået i anden sammenhæng end et fyrstespejl rettet direkte til den umyndige konge. Den umiddelbart foregående tekst med titlen *Danmarckis løcksalighed* er nemlig ikke stilet til Christian 4., men konsekvent henvendt til Danmarks rige og dets kristne menighed. Christian 4. omtales kun en passant som udvalgt konge, og Frederik 2. som “Din [: Danmarks riges] salig affsoffnede koning”.³³ Teksten må altså dateres til perioden umiddelbart efter Frederik 2.s død.

Noget lignende gælder værkets afsluttende del, *Guds Børns Herlige oc ærefuld opstandelse paa Dommedag, oc deres Glædelige condition oc vilkor j Himmerig Euindelige*, som er stilet til Danmarks rige, enkedronning Sofie og de efterladte fyrstelige børn. Der er tydeligvis tale om en ganske let bearbejdet ligprædiken over Frederik 2.

Kun værkets vidtløftige forord, der i øvrigt repeterer stof fra den til Danmarks rige stilede førstedel, synes skrevet direkte til lejligheden og er konsekvent stilet til den endnu umyndige Christian 4. selv. Stilistisk og ideologisk er værket altså ekstremt heterogent. Indledningen, første og sidste del står solidt i den reformatoriske tradition, mens midterdelens Erasmus-bearbejdelse repræsenterer et indslag af humanisme.

Kun to år senere forfattede Skafbo et nyt, noget kortere fyrstespejl i mere ydmygt udstyr med titlen *Alithia*. Han stilede det ikke kun til Christian 4., men også til formynderstyrelsen, rigsrådet, adelen og hele Danmarks folk. Her genbrugte han adskilligt fra 1590-fyrstespejlet, men udelod også stof, bl.a. Erasmus-bearbejdelsen, og han tilføjede nyt, bl.a. en panegyrisk vise, der må stamme fra Frederik 2.s senere år, og et afsnit om forskellen på en gudfrygtig øvrighed og en tyran.

³¹ GKS 386 2°, f. 113.

³² Om Hans Mikkelsen og hans gerning som Christian 4.s lærer se Chr. Gorm Tortzen (red.): *Liber compositionum. Christian IV's latinske brevstile 1591-1593*, 1988.

³³ GKS 386 2°, f. 16-17.

Begge disse fyrstespejle, eller måske den tilgrundliggende materialesamling eller kladde, må Johann Damgaard have haft adgang til. Det fremgår helt entydigt af talrige verbaloverensstemmelser mellem teksterne. Også Skafbos tekst var ifølge titelbladet til 1592-fyrstespejlet “componeret, oc tilsammenscreffne”, og ingen af de to forfattere nævner deres kilder ved navn. Alligevel må man konstatere, at Skafbo og Damgaard “sammenskrev” helt forskelligt. Skafbo afskrev, beskar og supplerede sine forlæg på en ret ubehjælpssom måde. Det kan nærmest karakteriseres som collage, hvor de enkelte forlægs oprindelige stil, tendens og adressatforhold skinner tydeligt igennem. Damgaard derimod underkastede sit forlæg en gennemgribende bearbejdelse. Han plukkede bogstaveligt talt Skafbos fyrstespejle fra hinanden, kaserede dele af stoffet og arrangerede og supplerede de resterende dele efter sit eget hoved.³⁴ Han har i den sammenhæng også plukket fra et par andre kilder, deriblandt Anders Sørensen Vedels *Septem sapientes græciæ* (København 1572). Sidst men ikke mindst gennemførte han en total stilistisk revision, der så godt som udslettede sporene af klippe-klistre-aktionen og gav hans værk en langt lettere og lysere sprogtone end forlægget. Og indsatsen bar frugt. Skal vi tro ham selv, blev han jo inviteret til Frederiksborg for at diskutere sit værk med kongen selv.

Kongen var imidlertid ikke Damgaards eneste publikum. I lighed med Skafbo er der fra Damgaards hånd bevaret en forkortet udgave af *Alithia*, en spareudgave i mindre format og skrabet udstyr, som man kan se har cirkuleret i bedre adelskredse.³⁵ Denne udgave rummer en enkelt tilføjelse, som vil blive nævnt nedenfor.

Litterær og politisk kultur

Først skal imidlertid opsummeres, hvad man kan lære af en traditionel filologisk opsporing af håndskriftvarianter og forlæg og medfølgende rekonstruktion af tabte led i overleveringen, sådan som den ovenfor er blevet gennemført.

På et helt grundlæggende plan kan man sige, at begrebet “sammenkrive” har fået plastisk fylde. På nudansk hedder det plagiat, men de

³⁴ Se f.eks. Damgaard 2003, s. 107-109 og de dér anførte parallelsteder.

³⁵ *Alithia* har tilhørt lensmand Johan Rud (død 1609) og senere rigsråd Anders Bille (1580-1633), jf. Damgaard 2003, s. 37-38, mens Skafbos 1592-fyrstespejl har været i Christence Axelsdatter Kruckovs (halshugget for trolddom 1621) eje, jf. Damgaard 2003, s. 20.

moderne associationer er givet forkerte.³⁶ Der var dengang tale om en etableret og respekteret litterær praksis, der imidlertid kunne udøves med meget forskellig ynde og held: fra afskrift og indramning til fuldstændig omkalfatring. Denne indsigt er på ingen måde ny, men Damgaards og Skafbos fyrstespejle viser det meget anskueligt.

Hvis man vil gå et skridt videre, kan man se det her fremlagte materiale som eksempel på den type litterær praksis, den såkaldte ny filologi har slået sig op på, og som fokuserer på varians.³⁷ Hvilken af de her præsenterede tekster er nemlig originalen og hvilke varianterne? Alle er de jo deres respektive forfatters egenhændige udfærdigelser. Giver det overhovedet mening at tale om en original? Burde man ikke langt snarere operere med et samlebegreb som “det Skafbo-Damgaardske fyrstespejlskorpus”, hvis enkelte manuskripter manifesterer genrens, ideologiens og forlæggenes ustabilitet i stadig nye kombinationer? Disse overvejelser fører let til apori, for hvis alle varianter er ligeværdige, hvad skal man så udgive? At hierarkisere teksterne er jo ifølge denne skole principielt umuligt, og at udgive det hele sideordnet er lige afskrækkende fra et udgiver- som et benyttersynspunkt. Det giver derfor næppe mening at fortsætte tankerækken, og det er heller ikke nødvendigt. Udgiveren af Damgaards *Alithia* har ikke valgt sin tekst, fordi den repræsenterer originalen, eller ud fra ønsket om at udpege Christian 4. som privilegeret læser for den sags skyld. Hvis disse to kriterier skulle kombineres, ville de nok pege på Skafbos 1590-fyrstespejl. Valget af Damgaards *Alithia* skyldes slet og ret hensyn til den politiske historie og hensyn til den moderne læsers behov. Mange fyrstespejle, og andre bøger med for den sags skyld, har fyrstelige adressater, men ofte ved vi kun lidt eller intet om modtagerens virkelige forhold til skriftet. Har de nogensinde set det? Og selv hvis det f.eks. er bevaret i et dedikationseksempel, som viser tegn på at have stået i fyrstens bibliotek eller har udløst kontant belønning som f.eks. et præstekald, hvilken sikkerhed har vi så for, at det overhovedet er blevet læst? Med Damgaards *Alithia* er det anderledes, fordi vi ved, at Christian 4. også læste det og diskuterede det med forfatteren, og det udgør klart et moment af interesse. Ikke mindre afgørende er imidlertid, at der kan argumenteres for, at Damgaards

³⁶ Jf. Bo Green Jensen: “Plagiatets ædle kunst”, *Weekendavisen Bøger*, 22.-28. oktober 2004, s. 8-9 + Bo Bjørnvigs klumme om Frank Esmanns problematiske Kissingerbiografi sammesteds s. 14.

³⁷ Nyeste danske skud på stammen: Anne Mette Hansen: *Den danske bønnebogstradition i materialfilologisk belysning*, ph.d.-afhandling, Den Arnamagnæanske Samling 2005.

Alithia ud fra en moderne betragtning er den mest perspektivrige, overkommelige og stilistisk bedste tekst. Det overkommelige har at gøre med omfanget (60 sider i den moderne, anoterede udgave i oktav), og skønt spørgsmål om stil altid kan diskuteres, kan der næppe herske tvivl om, at teksten er langt mere gennearbejdet, sprogligt sofistikeret og let læst end Skafbos fyrstespejle (jf. smagsprøverne på Skafbos stil i citaterne ovenfor). Sidst, men ikke mindst tyder meget på, at Damgaard var mainstream. Hvis man opfatter originalitet som et overordnet kvalitetskriterium er det selvfølgelig ikke noget plus, men for en bredere kulturhistorisk interesse har dette moment stor betydning, bl.a. fordi det giver mulighed for at genkende og bedre vurdere de forfattere, der virkelig er originale.

For det andet kan vi lære, at selv om den håndskriftlige overlevering af periodens politiske litteratur er temmelig sparsom, har der tydeligvis eksisteret en del nu tabte tekster i forskellige genrer, der rummede teoretisk og principiel politisk refleksion: viser, prædikener og regelrette små traktater. De få bevarede tekster, in casu Skafbos og Damgaards fyrstespejle, udgør altså ikke enlige svaler, men snarere toppen af isbjerget. Det siger noget væsentligt rent volumenmæssigt, men også kvalitativt om dansk politisk litteratur i anden halvdel af 1500-tallet.

For det tredje kan vi sige noget interessant om tidens politiske kultur. Til dens kendetegn hørte, at skønt det var adelstanden, der var politisk og socialt toneangivende, så var det ikke den, der tog ordet. Tværtimod var det medlemmer af gejstligheden i bred forstand, der fungerede som ideologiproducenter for hele den politiske elite. I til tider forbløffende grad talte de med den aristokratisk-fyrstelige elites stemme. Der er så godt som ingen spor af gejstlig standsbevidsthed eller særstandpunkter i de her behandlede tekster. Det står i kontrast til forholdene i store dele af det protestantiske Tyskland, hvor det var en fast del af gejstlighedens selvforståelse, at det hørte til dens gudommeligt fastlagte standspligter i givet fald at udøve et "Strafamt", altså efter de gammeltestamentlige profeters forbillede offentligt at påtale synd og misbrug også i samfundets top.³⁸ Hvor langt disse gejstliges ideologiske smidighed eller føjelighed gik, skal der i det følgende gives et eksempel på.

³⁸ Wolfgang Sommer: *Gottesfurcht und Fürstenherrschaft. Studien zur Obrigkeitsverhältnis Johann Arndts und lutherischer Hoffprediger zur Zeit altprotestantischen Orthodoxie*, (Studien zur Kirchen- und Dogmengeschichte 41), Göttingen 1988. Damgaard var på dette punkt dybt pessimistisk, jf. Damgaard 2003, s. 102.

Idéhistorisk udblik

Hvordan skal man placere en tekst som *Alithia* i en større, idéhistorisk sammenhæng? Her er der flere muligheder. En af de "store fortællinger" inden for politisk idéhistorie handler jo om moderniseringen, hvor sekularisering, suverænitets og rationalitet gradvist spirer frem under renæssancen for at springe ud i fuldt flor under den franske revolution og i den moderne stat. Set i denne sammenhæng er fyrstespejlene i almindelighed og *Alithia* i særdeleshed håbløst gammeldags, for ikke at sige reaktionære. Statens og hele samfundslivets religiøse grundvold står her urokket, herskeren gøres personligt ansvarlig for det hele, og dyderne er det analytiske omdrejningspunkt. Statsmagts opgaver forstås konservativt og udtømmes i opsyn med den rette tro, uvildig retspleje og omsorg for samfundets svageste. Både mht. lovgivning, beskatning og udenrigspolitik råder *Alithia* i lighed med de fleste andre værker i genren til tilbageholdenhed. Den moderne, interventionistiske statsmagts typiske kendetegn som f.eks. svulmende hære, stigende beskatning, udbygning af forvaltningsapparatet, dynamisk udenrigspolitik (krig) og omsiggribende regulering af samfundsforhold brændemærkes som udslag af tyranni.

Selv om dette moderniseringsperspektiv måske bidrager til en bedre forståelse af, hvorfor tyrannen, det vil sige den moderne stats inkarnation, spiller så stor en rolle i genren, er det analytiske udbytte altså egentlig beskedent. Der skal derfor i stedet løseligt knyttes an til en anden type "stor fortælling", nemlig kampen mellem fyrstemagt og adel. Blot skal denne kamp ikke forstås antagonistisk, men som et spektrum dækkende alle nuancer fra medspil til modspil. Det synes nemlig karakteristisk for fyrstespejlsgenren i almindelighed og *Alithia* i særdeleshed, at der er tale om tekster og ideologier, der var politisk mainstream. Netop det konventionelle i dem gør dem nogle gange kedelige og svære at få greb om. Der er tale om kombinationer af standpunkter og idéer, der i alt væsentligt befandt sig inden for den fælles politisk-religiøse referenceramme, og hvor det væsentlige ikke så meget var indholdet som nuancerne, tendensen og formen. Derfor skal man være desto mere taknemmelig, hver gang fligen løftes for, hvad der lå uden for den ramme af politisk korrekthed, teksterne manøvrerer indenfor. Den politiske korrekthed er selvfølgelig interessant i sig selv, ikke mindst ud fra en historisk synsvinkel, men den får først perspektiv og mening, når den sættes i relation til sine egne udtalte grænser – sin "anden" om man vil – på henholdsvis fyrstelig og aristokratisk side.

På fyrstelig side er der ikke meget, der er overladt til fantasien. Drømme om fyrstelig magtfuldkommenhed og dynastisk herlighed lå lige under overfladen og fik jævnligt lov til at finde udtryk i æstetisk transformerede og derfor ufarlige former, f.eks. i panegyrik, arkitektur, billedkunst og hofkulturens mere flygtige former som fyrværkeri, hofballet og lignende.³⁹ Inden for den akademiske sfære blev der dog sat direkte ord på det med begreber som macchiavellisme og statsræson.⁴⁰ Også fyrsterne selv satte ved lejlighed pen til papir og afslørede i de såkaldte politiske testamenter deres inderste, ucensurerede tanker om politikens mål og midler. Det gjorde f.eks. Christian 4.s barnebarn Christian 5.⁴¹

På adelig side er vi mindre godt underrettede, ikke mindst når det gælder Danmark.⁴² Før enevælden var der ikke mange adelige, der befattede sig med at formulere principielle betragtninger på tryk, og efter 1660 var der god grund til at holde sine eventuelle kritiske tanker for sig selv.⁴³ Indimellem stikker dog et egentligt aristokratisk standpunkt hinsides grænsen for det politisk korrekte hovedet frem og antyder, at kildernes tavshed ikke skal tolkes som bevis på fænomenets fravær. Et sådant eksempel findes i den forkortede, men på ét punkt udvidede udgave af *Alithia*, der cirkulerede i adelskredse. Der finder man et afsnit med en lille lignelse og nogle vers, der fortæller om kongens stilling i forhold til adelen i et valgrige. Lignelsen findes ikke i Skafbos fyrstespejle, og det er måske rimeligt, bl.a. på

³⁹ F.eks. Mara R. Wade: *Triumphus Nuptialis Danicus. German Court Culture and Denmark. The "Great Wedding" of 1634*, (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 27) Wiesbaden 1996; Sebastian Olden-Jørgensen: *Poesi og politik - Lejlighedsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*, (Forum for renæssancestudier 8), 1996.

⁴⁰ Michael Stolleis: *Staat und Staatsräson in der frühen Neuzeit. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts*, Frankfurt am Main 1990; Horst Dreitzel i *Grundriß der Geschichte der Philosophie. Die Philosophie des 17. Jahrhunderts. 4. Das heilige römische Reich deutscher Nation. Nord- und Ostmitteleuropa*, Basel 2001, s. 694-748.

⁴¹ Sebastian Olden-Jørgensen: Christian V's og Frederik IV's politiske testamenter, *Historisk Tidsskrift*, 1996, s. 313-348.

⁴² Jf. f.eks. for Frankrig: Arlette Jouanna: *Le devoir de révolte. la noblesse française et la gestation de l'État moderne (1559-1661)*, Paris 1989.

⁴³ Jf. dog Leon Jespersen (udg.): *At skikke sig efter tiden er den største klogskab. To betænkninger fra 1658-1660*, 2004; J.A. Fridericia: En literær Protest mod Enevælden under Christian V, *Tilskueren*, 9, 1892, s. 441-459; Sebastian Olden-Jørgensen: Søren Kornerup – en af enevældens uheldige høge. En moralsk fortælling, *1066 Tidsskrift for Historisk Forskning*, 22, 1992:2, s. 13-25.

grundlag af den lidt arkaiske sprogform i stykket, at slutte sig til eksistensen af en nu tabt adelstraktat om Christian 2.s fald. I lignelsen sammenlignes forholdet mellem konge og rige med forholdet mellem en løve og en enhjørning, hvor løven er kongen og enhjørningen riget. Enhjørningens skarpe horn er så adelen. Hvis løven opfører sig ordentligt, så kan de to dyr godt leve sammen, men bliver løven for nærgående, så kaster enhjørningen ham ud ved hjælp af sit horn, dvs. adelen. Konklusionen lyder: "Fordi saa ett *Corrige* [: kårerige, dvs. valgrige], er guds, oc sin indføde adelskabs ædomme [: ejendom]".⁴⁴ Rigets egentlige ejere er altså Gud og adelen, mens kongen bare er på tålt ophold så at sige. Tekstbiddet afsluttes med et par beske vers med tilknytning til Christian 2.s fald. Der hedder det bl.a. med direkte adresse til kongen: "Dett er en slem Fogel med ære sagdt, / som besmetter dett rede hand haffuer giortt, / dett er io en ond artt oc natur, / som forraader sin fædeneland oc Jord". Det er skrap kost, og det er ikke lykkedes i dansk eller udenlandsk materiale at finde noget forlæg eller direkte parallel.⁴⁵

I sin udtryksfuldhed og radikalitet er denne tekst enestående, men i sit indhold langtfra. Dens ideologi har visse lighedstræk med de såkaldte monarkomakiske forfattere fra de franske borgerkrige i anden halvdel af 1500-tallet.⁴⁶ De diskuterede spørgsmålet om væbnet modstand mod en tyrannisk og kættersk øvrighed og kom til det resultat, at rigets højeste embedsmænd, men i visse tilfælde også lavere embedsmænd og adelen havde denne ret. Der er dog næppe tale om direkte påvirkning. Snarere står vi over for et pointeret udtryk for en i europæisk sammenhæng vidt udbredt adelsideologi og -bevidsthed med rødder dybt ned i middelalderen og en virkningshistorie ind i vore dages parlamentariske demokrati.⁴⁷

⁴⁴ Damgaard 2003, s. 106.

⁴⁵ Damgaard 2003, s. 106. Jf. dog den såkaldte *Processus*, nogle retningslinjer for kongevalg fra begyndelsen af 1500-tallet: Aage Andersen (udg.): *Dansk rigsløvgivning 1513-1523*, 1991, s. 31-33.

⁴⁶ Peter Jochen Winters: *Die »Politik« des Johannes Althusius und ihre zeitgenössischen Quellen. Zur Grundlegung der politischen Wissenschaft im 16. und im beginnenden 17. Jahrhundert*, Freiburg 1963; Dreitzel 2001, s. 613-638.

⁴⁷ Fritz Kern: *Gottesgnadentum und Widerstandsrecht im frühen Mittelalter. Zur Entwicklungsgeschichte der Monarchie*, (2. udg. 1954 v. Rudolf Buchner) Darmstadt 1973.

BILAG

Johann Damgaards *Alithia* (1597) og dets forlæg
Bevarede håndskrifter og tryk:

Erasmus af Rotterdam/Paulus Helie: *Een Christen Furstis underwiisning oc lære* (bearbejdet ovs. af *Institutio principis christiani* (1516, tilegnet hertug Karl, den senere kejser Karl V), håndskrift 1521/22 til Christian 2., trykt 1534 i Roskilde).

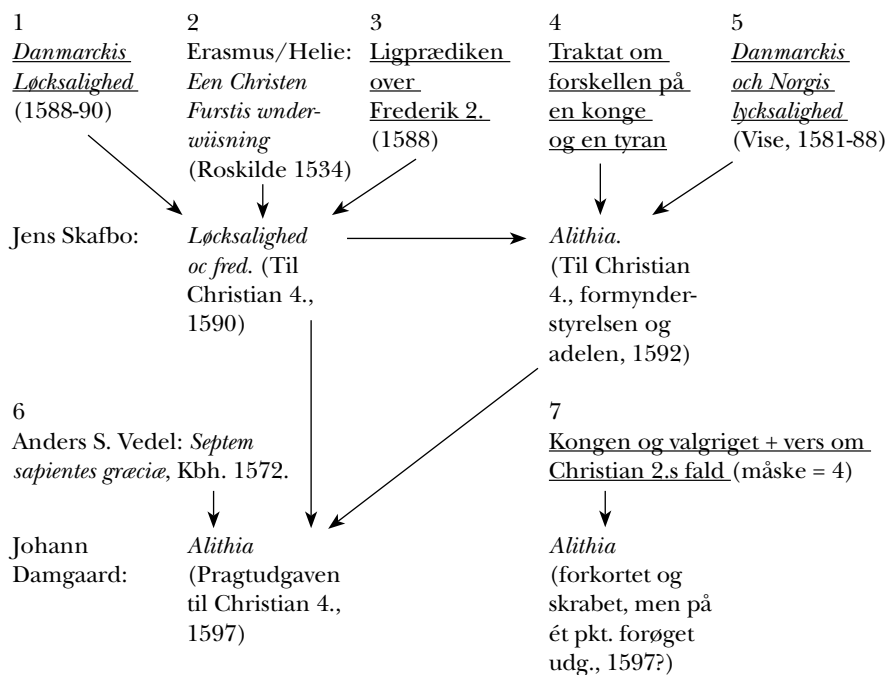
Jens Skaftbo: *Løksalighed oc fred: En wng prints oc vduolde kongis vnderuisening, oc Lærdom, christeligen at Regierre Lande, oc Riger: Guds Børns glædelige opstandelse, oc Det Euige Liffs Bescriffuelse, formedelst Guds Naade*, 1590 (Det Kongelige Bibliotek: GKS 386 2°)

Jens Skaftbo: *Alithia. Det er, Den Rette Sandheds, oc veße Regil, huor effter mand kand ueede at Rette sig, saa frompt, som mand vil vndgaa Bode denne tiemelige oc Euige Straffe, formedelst Guds Naade componeret, oc tillsammanscreffne Aff Jens Schaffbo, Anno 1592.* (Det Kongelige Bibliotek: Thott 873 4°)

Johann Damgaard: *Alithia*, 1597 (Det Kongelige Bibliotek: Thott 874 4°; afskrift i Landsarkivet for Fyn: Karen Brahes Bibliotek, Håndskriftsamlingen E III, 9; forkortet afskrift i Det Kongelige Bibliotek: Thott 875 4°)

“Genealogi”

(tabte tekster understreget)

SUMMARY

SEBASTIAN OLDEN-JØRGENSEN: *Johann Damgaard's Alithia (1597): genre, textual history and political ideas in a Danish mirror of princes for Christian 4.*

The history of Danish political thought is a neglected field of study. This is due to scholarly traditions as well as to the lack of "great texts." The present article presents a Danish manuscript mirror of princes, *Alithia*, written in 1597 by Johann Damgaard and presented to King Christian 4. The text itself is neither original nor of exceptional literary merit, but the King liked it and discussed it chapter by chapter with the author. In other words: Damgaard's *Alithia* seems to have hit the bull's eye of political correctness and royal taste. This makes it an interesting source for Danish political culture in the decades around 1600. It represents a synthesis of humanist and reformation ideology where humanism has determined the form while the contents is mostly traditional Christian kingship in the protestant tradition. An exploration of Damgaard's sources reveals that Damgaard's text represents a sophisticated writing up of material found in two earlier manuscript mirror of princes by Jens Skaftbo from 1590 and 1592 respectively. Skaftbo, on the other hand, compiled his mirror of princes on the basis of Paulus Helie's Danish adaption (printed 1534) of Erasmus of Rotterdam's *Institutio principis christiani* and diverse other texts mainly from the 1580's. This plagiarism, as modern eyes would see it, was typical of the age. The interesting point is the thorough stylistic and ideological twist towards humanism that Damgaard gave his text. A last interesting point is that these mirrors of princes were not destined for the King alone. In more modest and shortened manuscript editions they circulated among the higher nobility. In one such edition of Damgaard's *Alithia* one finds a paragraph with no parallel in the King's version. It describes the relation between King and realm by means of a parable about a lion (the king) and a unicorn (the realm). If the lion behaves peace is assured, but if the lion offends the unicorn it will throw him out by means of its sharp and strong horn (the nobility). The paragraph ends with some barbed verses about the expulsion of King Christian 2. in 1523. This is precious evidence for a radical aristocratic ideology which only occasionally, if at all, surfaces in the sources.

